

УДК 378.4(477—25)КМА

Хижняк 3.І.

СПАДЩИНА КІЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ, СТАН ЇЇ ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗА РУБЕЖЕМ

Києво-Могилянська академія впродовж 200-літньої історії була основним осередком освіти, науки, культури, суспільно-політичної думки. Окрім головної мети — навчати й виховувати українську молодь, Академія виконувала величезну просвітницьку місію. Її вихованці поширювали у всьому православному світі наукові, філософсько-світоглядні й богословські ідеї. Навколо них створювались інтелектуальні осередки, які в свою чергу впливали на громадсько-політичне й культурне життя суспільства. Залишаючись на давніх національних традиціях, Академія водночас здійснила вагомий крок до форм і змісту європейської освіти, до засвоєння європейських наукових і культурних надбань і, таким чином, сприяла інтеграції двох культур, що історично склалися — східної (слов'яно-візантійської) й західної.

Духовна спадщина Києво-Могилянської академії вагома й різнобічна. Вона постійно привертала й привертає увагу дослідників різних галузей наукового, освітнього й культурного життя.

Спадщина Києво-Могилянської академії, яка зосереджує в собі історію закладу, його духовний світ, почала накопичуватись з перших днів існування Академії ще як Київської братської школи.

Її провідники дбайливо зберігали фондуші, починаючи від фондуша Галшки Гулевичівни, ктиоторські записи, "листи військові" й універсали гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Кулаги Петрижицького, Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Данила Апостола — гетьманів, які сприяли розвитку Академії, дбали про добробут її викладачів та студентів; благословенні грамоти патріархів, найперше — Єрусалимського патріарха Теофана на Братську школу й ставропігійну грамоту на Братський монастир; статuti й уписи (реєстри) Братства, його акти, зокрема, укладені Петром Моги-

лою; королівські універсали, царські грамоти тощо.

Згодом почали накопичуватися курси лекцій викладачів та професорів Академії, конспекти студентів, літописи, історичні й літературні твори, старовинні рукописи. Спочатку все це зберігалось у Братстві, в спеціальних, призначених для цього скринях, які відмикалися за потребою лише при свідках. З часом ці скарби перейшли до бібліотеки Академії, заснованої Петром Могилою. У XIX ст. найцінніші фоліанти, що вціліли від спустошливих пожеж — до Церковно-археологічного музею вже Київської духовної академії.

Вперше інтерес до спадщини Києво-Могилянської академії виявили її викладачі, складаючи так звані "Записки" про час заснування Академії для обґрунтування права на її володіння. 1757 р. Григорій Політика, випускник Академії, працюючи в АН Петербурга, написав дослідження "О начале, возобновлении и распространении учений и училищ в России и о нынешних оных состоянии", в якому віддавав належне Київській братській школі, згодом Академії. Праця почала друкуватися у "Ежемесячных сочинениях" АН Петербурга під редакцією Герарда Фрідріха Міллера, але за розпорядженням Михайла Ломоносова її видання було припинене на тій підставі, що у ньому нічого не говорилося про школи Росії. Політика відмовився виправляти твір, і праця, таким чином, не побачила світ. На початку 1760-х рр. Політика повернувся до задуманої праці й написав її під назвою "Записка о начале Киевской академии" [1].

1773 р. інший випускник Києво-Могилянської академії Василь Рубан публікує в "Старине и новизне" (ч. 2, 1773) працю "Историческое известие о первых Славено-Греколатинских в России Киевском и Московском училищах", значна частина якої була присвячена Києво-Могилянській академії. Матеріали до праці

були підготовані російським справщиком Федором Полікарповим з додатками Смоленського архієпископа Гедеона Вишневського, колишнього студента Києво-Могилянської академії. Розділ "О киевских училищах", написаний Самуїлом Мисливським, тодішнім єпископом Крутицьким і Можайським, свого часу — студентом і ректором Києво-Могилянської академії. Розділ охоплював події від заснування Київської братської школи до середини XVIII ст. і був, по суті, першою друкованою працею з історії Києво-Могилянської академії.

У другій половині XVIII ст. посилювся наступ російських імперських структур на Україну. 1767 р. було створено так звану Катериненську комісію з метою виробити єдине імперське законодавство й таким чином позбавити Україну залишків її автономних прав і свобод. Цей захід сколихнув українську суспільну думку. В наказах депутатам до Комісії проявилось прагнення українців до окремишнього суспільного життя. Обґрунтовуючи вимоги збереження автономних прав України, депутати Комісії спиралися на давні права й вольності України в державному, церковному, суспільному житті, вимагаючи їх потвердження, в тому числі — потвердження прав Академії і її підтримки, як давнього вишого навчального закладу, що став невід'ємною часткою суспільного життя України і всієї Російської імперії. Службові записки декотрих київських губернаторів до вінценосних осіб, зокрема Панкратьєва й Глебова, подання від українського шляхетства, від гетьмана Кирила Розумовського також підкреслювали значимість Києво-Могилянської академії. У цьому контексті можна розглядати і праці Г. Політики "Записка о начале Киевской академии" та Михайла Антоновського, також випускника Академії, відомого письменника і перекладача, що жив і працював на той час у Петербурзі. Викладаючи у працях "О россиянах", "О малороссийских козаках" (СПб, 1799) відмінні риси, притаманні росіянам і українцям — фізичні, антропологічні, ментальні — Антоновський наголошував на одній із них, властивій лише українцям — потяг до знань, що сформувався у загальне суспільне явище, потребам якого й слугувала Києво-Могилянська академія.

Наступний етап піднесення інтересу до Києво-Могилянської академії, її історії, ролі в суспільному й релігійному житті починається з заснуванням 1819 р. Імператорської київської духовної академії. Розмістившись на історичній території Києво-Могилянської академії, Духовна академія невдовзі залучила до свого позитиву і її історію. З'являються перші праці з історії

Києво-Могилянської академії як духовної інституції митрополитів Євгенія Болховітінова і Макарія Булгакова [2]. Монографії, насичені багатим довідковим матеріалом, мали явно виражений ухил — залежність Академії від релігійних структур і спрямування її діяльності духовними особами.

Незабаром з'являється нове дослідження вихованця й професора Київської духовної академії В. Асоченського [3]. Праця ще тяжіє до концепції Є. Болховітінова й М. Булгакова, але зібраний фактичний матеріал розкриває вже визначну роль Академії і в суспільному житті. Праця Асоченського поклала початок наступним дослідженням, присвяченим різним періодам та аспектам внутрішнього життя Академії [4].

Помітним зрушенням у вивченні історії Києво-Могилянської академії були праці професорів Київської духовної академії С. Голубєва, М. Петрова, Ф. Титова [5]. Користуючись першоджерелами й публікаціями окремих документів, зокрема Київської археографічної комісії, ці вчені не лише створили вагомий науковий праці, а й сприяли розвиткові власне археографії, виявляючи, класифікуючи й публікуючи документи з історії Києво-Могилянської академії. Це окремі додатки до їхніх праць, наприклад, до праці С. Голубєва "Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники" (К., 1883, т. 1; К., 1898, т. 2), і безцінні й на сьогодні збірники документів "Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии" /С введ. и прим. Н. И. Петрова и Ф. И. Титова/. Отд. 2 (1721—1795). Отд. 3 (1796—1819).— К.— Тип. Чоколова.— 1904—1913.

На основі праць зазначених вище авторів та опублікованих архівних документів з'являються численні дослідження, пишуться дисертації Д. Вишневського, В. Серебреннікова, М. Мухіна [6] й ін. авторів. Помітним явищем були праці М. Сумцова, присвячені творчості професорів Академії Й. Галятовського, І. Гізеля, дослідження, присвячені зовнішнім зв'язкам Академії, зокрема, П. Пекарського, В. Ейнгорна й інших авторів. Чимало праць з історії Академії, життя й діяльності її визначних діячів з'являється у періодичних виданнях, таких як "Труды Киевской духовной академии", "Киевская старина", "Епархиальные ведомости", "Отечественные записки", "Чтение в императорском обществе истории и древностей российских" тощо.

Якщо не звертати уваги на ідеологічне підґрунтя творів переважної більшості авторів другої половини XIX ст., то головним недоліком їх була недооцінка наукової вартості Академії, її величезної ролі в суспільному житті, у формуванні суспільно-політичної думки, державо-

творенні, зміщення акцентів на релігійне життя, церкву.

На початку ХХ ст. старі теорії дослідників Києво-Могилянської академії практично вичерпались. Хоча вплив їх на істориків пізнішого часу, зокрема й радянського, тривав. Так, у праці М. Грушевського "Три академії" [7] й деяких його фундаментальних творах є твердження про схоластичність Академії, її відірваність від життя. І це за умови демократичності Академії, її доступності для дітей усіх станів, підготовки національних кадрів — учителів, перекладачів, канцеляристів, із середовища яких виходили письменники, історики, військова старшина, державні діячі, зокрема гетьмани України, а також зв'язки Академії з запорозьким козацтвом, із зарубіжними країнами.

Через, здавалося б, непрохідні засади радянської ідеології, яка поклала табу на публікації з історії Києво-Могилянської академії, оголосила її суто релігійною інституцією, а ще до того якоюсь похідною від Московської слов'яно-греко-латинської академії, яку найменувала першим вищим навчальним закладом на території Російської імперії, все ж почали пробиватись паростки нових досліджень, нові погляди на історичну вартість Києво-Могилянської академії. Обходячи ідеологічні вказівки, українські дослідники, починаючи з 50-х рр., найперше філософи — І. Іваньо, І. Табачник, Євдокименко, за ними — когорта вчених з відділу історії філософії України XVII—XVIII ст. Інституту філософії НАН України — В. Нічик, М. Кашуба, М. Рогович, В. Литвинов, Я. Стратій, І. Захара — публікують праці [8], ґрунтуючись на рукописній спадщині професорів Києво-Могилянської академії. Вони переконливо доводять їхню високу європейську освіченість. Орієнтуючись у світовій філософії, викладачі Академії створювали власні концепції, які проклали шлях до нової української філософії ХІХ ст. Тим самим автори піднесли рівень Києво-Могилянської академії як наукової інституції України. За філософами на стежу наукового вивчення спадщини Академії вступають філологи й літератори: М. Возняк, М. Грицай, В. Шолом, Г. Сивокінь, В. Яременко, Я. Дзира, І. Білодід, Д. Наливайко, В. Маслюк [9]; історики — Є. Мединський, Ф. Шевченко, Я. Ісаєвич [10] та ін. 1970, 1981, 1988 виходять монографії "Києво-Могилянська академія" З. Хижняк [11], яка, на думку фахівців, "вперше в українській історіографії комплексно проаналізувала діяльність Академії".

90-ті роки ознаменувалися дослідженнями окремих галузей науки й мистецтва Києво-Могилянської академії. Це праці В. Німчука, В. Шевчука, М. Сулими, Д. Степовика, Л. Мі-

ляєвої, Н. Герасимової-Персицької, О. Цалай-Якименко, Л. Корній, Т. Гусарчук, В. Кука, які піднесли значення Академії як мовного, літературного, мистецького осередку [12]. На високому рівні залишилася наукова думка українських філософів. Найперше слід відзначити прекрасну працю В. Нічик "Петро Могила в духовній історії України" [13], написану на основі першопрочитання всіх відомих науці творів Петра Могили. Продовжуючи студії з питань становлення й розвитку філософії в Україні й ролі в цьому процесі Києво-Могилянської академії, вчені Інституту філософії й НаУКМА нещодавно видали нову цікаву працю "Київ в історії філософії України" [14].

Поновлений інтерес до українського козацтва, особливо до його ролі в державотворчих процесах, викликав до життя дослідження, присвячені таким визначним постатям славетного лицарства, як Богдан Хмельницький, Іван Самойлович, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, окремим представникам козацької старшини тощо, серед них більшість вихованців Києво-Могилянської академії. Їхні універсали, державні угоди, підписані з іншими країнами, правові документи і т. ін. засвідчують високий рівень політико-правової думки в Києво-Могилянській академії. Цій проблемі присвячено праці В. Смоля, Ю. Мицика, Р. Лякіної, С. Павленка, С. Леп'явка, О. Путро, Г. Ковальчука та ін. [15].

Проливають світло на засади навчання в Академії, соціальний, регіональний склад її студентів генеалогічні дослідження В. Кривошеї, В. Томазова, О. Яся [16]. В останні роки успішно захистили дисертації з проблем Києво-Могилянської академії: Т. Дороніна (Нац. пед. ун-т, м. Київ) "Становлення та розвиток КМА як вищого навчального закладу європейського рівня", О. Кравчук (Нац. пед. ун-т, м. Київ) "Музична освіта студентів Києво-Могилянської академії у XVII та першій половині XVIII ст.", М. Андрущенко (Ін-т літ-ри НАНУ) "КМА і український літературний процес XVII—XVIII ст.", Кагамлик С. Р. (Ін-т українознавства), Л. Алексієвець (Тернопільський держ. пед. ун-т) "Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII—XVIII ст.)". Л. Алексієвець є автором однойменної монографії [17].

Завжди викликала й викликає інтерес релігійно-богословська спадщина й життєвий шлях відомих релігійних діячів, колишніх вихованців Академії. Лише в останні роки з'явилися праці, присвячені Дмитрові Ростовському В. Климова, Інокентію Кульчицькому О. Швеця, Іренею

Фальковському Т. Лозової, Петрові Могили та іншим видатним церковним діячам [18].

Слід визначити ще два ґрунтовні дослідження: Л. Посохової "Харківський колегіум. XVII — перша половина XIX ст." (Харків, 1999) та О. І. Травкіної "Чернігівський колегіум. 1700—1786" (Чернігів, 2000). Обидва автори на актових й архівних джерелах висвітлюють роль цих двох важливих українських навчальних закладів, послідовно простежують спадковість їхнього організаційного, навчального й духовного життя від Києво-Могилянської академії.

Вагомим внеском у вивчення духовної спадщини Києво-Могилянської академії є два науково-бібліографічні покажчики, укладені Інститутом рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: "Києво-Могилянська Академія у документах і рідкісних виданнях ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України".— Вип. I.— К., 1995. Підготовлені також "Києво-Могилянська академія в документах і рукописах".— Вип. 2 та бібліографічний покажчик "Петро Могила (31.12.1596—11.01.1647)".

Таким чином, на сьогодні в Україні визначились такі основні центри вивчення спадщини Києво-Могилянської академії: Київ, Львів, Харків, Чернігів, Дніпропетровськ, Тернопіль, Луцьк, Рівне.

У Києві одним з головних центрів вивчення спадщини Києво-Могилянській академії, природно, є НаУКМА, де відкрито одночасно з його заснуванням НДЦ "Спадщина КМА". За час від 1992 до 2000 р. у НаУКМА проведено п'ять міжнародних наукових конференцій, присвячених здобуткам Академії в галузі освіти, науки та її визначним вихованцям Григорієві Сковороді, Максимові Березовському, покровителю Академії — Петру Могили. Крім того, наукові конференції силами НаУКМА було проведено в м. Ногінську (Росія) на базі Благовіщенського собору, настоятель якого влади́ка Адріан порушив питання про канонізацію Петра Могили, в українських містах — Біла Церква, Васильків, Чернівці, Кіровоград та ін. У НаУКМА видані збірки доповідей і тез доповідей окремих конференцій [19]. Праці науковців НДЦ "Спадщина КМА" та викладачів університету, зокрема кафедри історії, з питань спадщини Києво-Могилянської академії друкуються в наукових збірках НаУКМА та інших виданнях [20]. Науковці НаУКМА брали участь у підготовці науково-бібліографічних праць "Києво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях...", що вийшла на базі ІР НБУВ (1995), та "Петро Могила (1596—1647)". Бібліографічний покажчик "Києво-Могилян-

ська академія: історія та Відродження" (1995) виданий також працівниками Наукової бібліотеки НаУКМА.

Працівники НДЦ "Спадщина КМА" підготували й здали на виробництво Енциклопедію "Києво-Могилянська академія в іменах". Вона містить близько 1500 статей, іменний і географічний покажчики, тлумачний словник, список джерел, використаних авторами, подячний список благодійників, які відгукнулися на цю подію і зробили свої внески на видання Енциклопедії. Чекаємо на її вихід і сподіваємось, що "Києво-Могилянська академія в іменах" стане у пригоді, переважно як першоджерело, для науковців і всіх шанувальників історії Києво-Могилянській академії та України.

Вплив Києво-Могилянської академії на суспільно-політичне, культурне життя привертав і привертає увагу зарубіжних вчених. Зокрема, наукові й культурні зв'язки Академії з Росією досліджують нині професор В. Аннушкін (Моск. держ. університет), А. Окара (Рос. Академія держ. служби), професор Т. Тішкін (С.-Петербург. держ. університет). Кілька публікацій з цієї проблеми належить І. Торбакову (Москва). 1997 він успішно захистив у Києві дисертацію на звання кандидата історичних наук "Києво-Могилянская академия и российское Просвещение (литературно-издательская деятельность воспитанников Киево-Могилянской академии в Петербурге и Москве во второй половине XVIII века)". У Республіці Білорусь духовна спадщина Академії також є предметом досліджень, зокрема к. і. н. В. Ігнатова (Ін-т філософії НАН Білорусі, м. Мінськ). У Молдові — д. ф. н. Г. Бобине (Ін-т філософії АН Республіки Молдова). Окремі праці, присвячені ролі Києво-Могилянської академії в румуно-українських зв'язках, вийшли в Румунії (Г. Енакану, В. Шімоняк, Ж. Рипп). У Польщі справу істориків кінця XIX — початку XX ст. Ю. Лукашевича та А. Яблоновського продовжили сучасні вчені, зокрема Р. Лужний [21] та ін. У Німеччині знаними дослідниками українсько-німецьких культурних зв'язків XVIII ст., у центрі яких була Києво-Могилянська академія, є Е. Вінтер [22] та Ролланд Піч, професор Українського Вільного Університету (Мюнхен) та Мюнхенського державного університету. Його публікації, присвячені філософській думці в Києво-Могилянській академії, також — її вихованцям Григорієві Сковороді й Паїсію Величковському, широко відомі в Україні. Помітним центром дослідження історії Києво-Могилянської академії став Римський університет "Ла Сап'єнца", де кафедру української мови та літератури очолює Оксана Пахльов-

ська [23]. Вагомим внеском в історіографію Києво-Могилянської академії є праці Аркадія Жуковського (Марсель, Франція) [24], Георгія Гаєцького (Іллінойс, США), Ігоря Шевченка (Гарвард, США), Франка Сисина (США), Ф. Корчмарика (США), Олександра Сидоренка (Канада) [25].

1984 р. у США вийшов черговий номер "Harvard Ukrainian Studies", присвячений 350-річчю ювілею КМА (за точку відліку взято 1632 р.). Він повністю складається зі статей дослідників Києво-Могилянської академії [26].

1. Записка о начале Киевской академии // ЧИОНЛ.— Кн. П.— К., 1886.
2. *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора. Прибавление 41. Краткое сведение о начале Киевской академии.— К., 1825.— 111 с; *Булаков М.* История Киевской академии.— СПб.— 1843.— 226 с.
3. *Аскоценский В. И.* Киев с древнейшим его училищем Академиею.— К.: Унив. тип.— 1856.— Ч. 1.— 370 с, Ч. 2.— 567 с.
4. *Линчевский М.* Педагогия древнейших братских школ и преимущественно древней Киевской академии // ТКДА.— 1870.— № 7, № 8, № 9; *Максимович М. А.* Записки о первых временах Киевского Боголюбского Братства.— К.: Тип. Федорова, 1965.— 45 с; Окремі відомості є також у працях *І. Малишевського, І. Комаїна, М. Закревського, І. Фундуклята*. ін.
5. *Голубев С. Т.* История Киевской духовной академии. Вып. 1. Период до-Могилянский.— К.: Унив. тип.— 1886.— 352 с; *Голубев С. Т.* Киево-Могилянская академия при жизни своего фундатора Киевского митрополита Петра Могила.— К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого.— 1890.— 23 с. та ін. праці; *Петров Н. И.* Киевская академия во второй половине XVII в. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого.— 1895.— 171 с. й ін. праці; *Титов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні. К.: Друк. УАН.— 1924.— 473 с. й ін. праці.
6. *Вишевский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия...— К.: Тип. И. Горбунова.— 1903.— 371 с; *Серебrenников В.* Киевская Академия с половины XVIII в...— Тип. Имп. ун-та Св. Владимира.— 1897.— 223 с.
7. *Грушевський М.* Три академії // Київські збірники історії, археології, побуту й мистецтва. 36. 1.— К.— Друк. ВУАН.— 1930.— С. 2—14; *Грушевський М.* Ілюстрована Україна.— К.: "Сяйво".— 1990.— 525 с; *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К.: Наукова думка.— 1995.— Т. VII.— 624 с.
8. *Ничик В. М.* Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII ст.— К.: Наукова думка.— 1978.— 298 с. й інші праці; *Кашуба М. В.* Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського, білоруського народів XVII—XVIII ст.— К.: Наукова думка.— 1978.— 167 с. й ін. праці; *Захара И. С.* Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII—XVIII вв. (Стефан Яворский).— К.: Наукова думка.— 1982.— 160 с; *Литвинов В. Д.* Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України.— К.: Наукова думка.— 1984.— 150 с. й ін. праці.
9. *Сивокінь Г. М.* Давні українські поетики.— Київ-Харків.— Вид-во Харків. ун-ту.— 1960.— 107 с; *Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я.* Давня українська література.— К.: Вища школа.— 1978.— 415 с; *Білодід І. К.* Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов.— К.: Наукова

Безперечно, що в цьому стислому огляді досліджень спадщини Києво-Могилянської академії в Україні і за кордоном не всі шановні науковці названі, й далеко не вичерпаним є перелік їхніх праць. Це лише невелика данина всім тим, хто гуртувався й гуртується навколо Києво-Могилянської академії, її Гелікону та Парнасу, які завжди випромінювали світло знань, духовність і толерантність, сприяли порозумінню й людському поступові.

- думка.— 1979.— 200 с; *Андрущенко М. В.* Парнас віршотворний. КМА і український літературний процес XVIII ст.— К.: Українська книга.— 1999.— 207 с
10. *Шевченко Ф. П.* Роль Києва в міжслов'янських культурних зв'язках у XVII—XVIII ст.— К: Вид-во АН УРСР.— 1963.— 44 с; *Ісаевич Я. Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XV!—XVIII ст.— К.: Наукова думка.— 1966.— 250 с
11. *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія.— К: Вища школа.— 1981.— 234 с; К: Вища школа.— 1988.— 262 с.
12. *Корній Л. П.* Українська шкільна драма й духовна музика.— К.— 1993.— 185 с; *Німчук В. В.* Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів.— К: Наукова думка.— 1988; *Степовик Д. В.* Києво-Могилянська академія і розвиток української гравюри // Там само; *Сулима М. М.* Теорія віршування в Київській академії // Там само; й ін. праці.
13. *Ничик В. М.* Петро Могила в духовній історії України.— К: Український центр духовної культури.— 1997.— 225 с.
14. *Горський В. С., Стратій Я. М., Тихолаз А. Г., Ткачук М. Л.* Київ в історії філософії України.— К.: Видавничий дім "KM Academia".— 2000.— 261 с.
15. *Смолій В. А.* Петро Дорошенко // Віче.— 1994.— № 1; *Смолій В. А.* Іван Мазепа // Віче.— 1994.— № 2, й ін. праці; *Мицик Ю. А.* Нові дані до біографії Петра Конашевича // Українська культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Вип. 5.— Львів.— 1998; *Путро О. І.* Славний рід Ханенків // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.— Черкаси.— 1992; *Павленко С. О.* Міф про Мазепу.— Чернівці: Сіверянська думка.— 1998.— 246 с
16. *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— К.: Бібліотека українця.— 1998.— Ч. 1.— 269 с, ч. 2.— 244 с; *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII ст.— К: Стилюс.— 2000.— 138 с. й ін. праці; *Томазов В. В.* Марковичі//Старожитності.— 1994.— № 1/2—3/4; й ін. праці.
17. *Алексієвцев Л. М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII—XVIII ст.).— Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет.— 1999.— 262 с
18. *Климов В. В.* Святитель Димитрій.— Львів.— 1995; *Швець О.* Святитель. [Павло Копюшкевич, митрополит Тобольський].— Самбір-Філадельфія.— 1998.— 140 с.
19. Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції.— К: Друкарня НаУКМА.— 1995.— 48 с; Україна: Людина, суспільство, природа. Тези доповідей III щорічної

- наукової конференції НаУКМА.— К.: Видавничий дім "KM Academia".— 1997.— 199 с.; П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч.— Київ: Дніпро.— 1997.— 215 с. (спільно з Ін-том філософії НАН України).
20. *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. Правовий статус (1615—1819 рр.) // Наукові записки НаУКМА.— Т. 3.— Історія.— Видавничий дім "KM Academia".— К.— 1998.— С. 97—106; *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія й українське козацтво // Історія українського середньовіччя. 36. наукових праць НАНУ.— Ч. 1.— К.: Фондація ім. О. Ольжича.— 1995.— С. 84—95 й ін. праці.
  21. *Luzny Ryszard.* Pisarze kregu Akademii Kijowsko-Mohilanskiej a literatura Polska.— Krakow: Panstwowe wydawnictwo naukowe.— 1966.— 169 s.
  22. Winter Eduard. Fruhaufklärung...— Berlin, 1966; Ketzerschicksale. Christliche Denker aus neun Jahrhunderten.— Berlin: Union Verlag.— 1979.— 431 s.
  23. *Пашльовська О.* Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності культури: парадокси еволюції // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. наук, праць.— Вип. 5.— Львів.^{TM} 1998.— С. 453—464.
  24. *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності українських церков.— К.: Видавничий дім "KM Academia".— 1998; й ін. праці.
  25. *George Gajecy.* The Cossack Administration of the Hetmanate.— Vol. 1.— 393 p., Vol. 2.— 789 p.— Harvard Ukrainian Research Institute.— Cambridge, Massachusetts.— 1978; *Sysyn F. E.* Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works.— HUS, VII, n. 1—2 (Cf. idem in The Kiev Mohyla Academy).— P. 155—187; *Kortschmaryk F. B.* The Kievan Academy and its Role in the organization of Education in Russia.— New York.— 1976; *Alexander Sydorenko.* The Kievan Academy in the Seventeenth Century.— Ottawa, Canada.— 1977.— 194 p.; *Shevchenkol.* The Many Worlds of Peter Mohyla.— HUS.— The Kiev Mohyla Academy.— Cambridge.— 1985.— P. 9—44; й ін. праці.
  26. Harvard Ukrainian Studies. Vol. VIII, Number 1/2, June 1984: The Kiev Mohyla Academy.— Harvard University.— Cambridge.